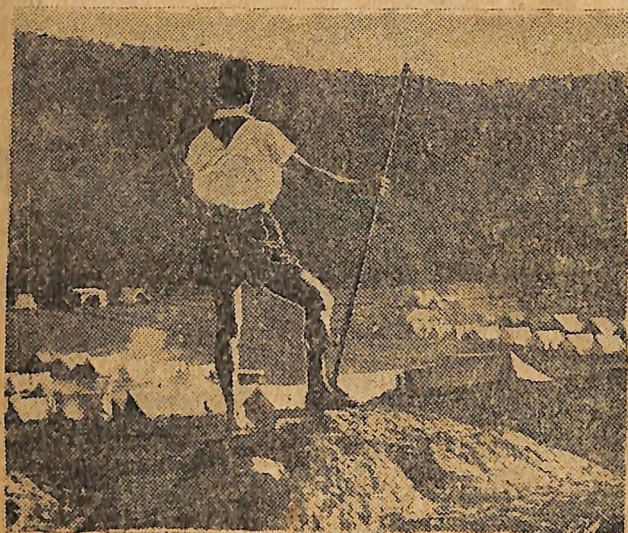

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

Կ. ԴԱՐՅԱՆ

ԾԱՂԿՈՒՆԻՔ

902.6
7-27

ԼՈՒՍԶՐԱՏ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1940

5 OCT 2011

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

902.6

7-27

48

Վ. ԴԱՐՅԱՆ

ԾԱՂԿՈՒՆԻՔ

ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ԱԿՆԱՐԿ
ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԼՈՒՍՀՐԱՏ

ՅԵՐԵՎԱՆ

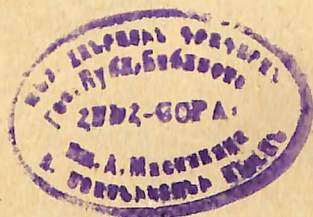
1940

Յ Ե Ր Կ ՈՒ Խ Ո Ս Ք

Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան գոյության ընթացքում
Ֆերտել և զարգացած կուլտուրա, վորը, չնայած պատմական
ժանր ճգնաժամերին, յերբ հաճախ այդ ժողովրդի կյանքը գրե-
թե մազից եր կախված լինում, հասել և մեզ վորպես փառահեղ
ժառանգություն: Այդ կուլտուրական արժեքներն են՝ հին և
միջնադարյան մատենագրությունը, ժողովրդական բանահյու-
սությունը, վորտեղ սքանչելի տեղ ե բռնում «Սասունցի Դավիթը»,
և վերջապես հոյակապ ճարտարապետությունն՝ ու ճոխ մանրանը-
կարչությունը: Այդ կուլտուրական արժեքներն այսօր գրեթե
համաշխարհային նշանակություն են վայելում գիտնականների,
պատմագետների, գրականագետների ու արվեստագետների
կողմից:

Ավելի ևս մեծ ուշադրության են արժանացել հայ ժողո-
վրդի հին կուլտուրայի մեզ հասած ֆանցորդները Սորհրդային
Միության մեջ: Այստեղ, շնորհիվ մարդկության հանճարների՝
Լենինի ու Ստալինի վարած ճիշտ ու խելացի ազգային քաղա-
քականության, հայերն, ինչպես և միության մյուս բոլոր ժո-
ղովուրդներն, այսօր կերտում են իրենց կուլտուրան՝ ձևով ազ-
գային, բովանդակությամբ սոցիալիստական: Ահա անշուշտ այդ
կուլտուրան ուսումնասիրելով ու վերամշակելով, մենք յուրաց-
նում ենք այդտեղից և շարունակում ենք զարգացնել այն ար-
ժեքները, վորոնք անհրաժեշտ են սոցիալիստական հասարակու-
թյուն կառուցելու համար: Միանգամայն տեղին և այդ առթիվ
հիշել ընկ. Մուսուլի խրատալի ու խոհուն խոսքերը, վորոնք
նա արտասանել և կուսակցության 18-րդ համագումարում և
վորոնք պետք և անգիր անեն մեր պատանիները:

«Պետք է, առանց ուժերը խնայելու, ուսումնասիրել կուլտու-
րական ժառանգությունը: Պետք է գիտենալ այն լրջորեն ու խո-
րապես: Պետք է ոգտագործել այն ամենը, ինչ վոր տվի և կապի-
տալիզմն ու մարդկության նախընթաց պատմությունը և այն ազ-
յուններից, վորոնք ստեղծված են շատ դարերի րնթացում մարդ-
կային ախտաբանով, կառուցել ժողովրդի կյանքի համար
քնդարձակ, հարմար, լույսով ու արևով լի մի նոր շենք...»:

1156 9
40

Ուստի հայ պատանիները, վերոնք այսօր խորհրդային կառավարութեան ու խորհրդային հասարակութեան գուրգուռանքով և հոգատարութեամբ շրջապատված, պատրաստվում են գիտակից ու անձնվեր խորհրդային քաղաքացիներ դառնալու, պետք է ճանաչեն իրենց հայրենիքը, պետք է ծանոթ լինեն հայ ժողովրդի պատմական անցյալին և այդ ժողովրդի թողած հարուստ կուլտուրայի հետ:

Ահա այդ նպատակին է ծառայում ներկայումս հրատարակվող այս համառոտ ակնարկը Ծաղկունիքի մասին, վերը մի փոքրիկ գավառն է յեղել պատմական Հայաստանի, և այս ր խորհրդային Հայաստանում դարգացնում է իր օրց/ախտական շինարարութիւնը: Այդ նույն նպատակով ծրագրվում է հետզհետե լույս բնծայել մեր հայրենիքի նաև մյուս աչքի ընկնող ու պատմական նշանակութիւն ունեցող վայրերի վերաբերյալ նկարագրական ակնարկներ, վերոնք, անշուշտ, կծառայեն մեր պատանիների ինքնակրթութեան գործին:

Գրոֆ. Խ. Մ.

Վ Ա Ր Ա Ժ Ն Ո Ւ Ն Ի Ք

ԾԱՂԿՈՒՆՅԱՑ ՁՈՐ

Հրազդանի ձախ ափով մենք բարձրանում ենք դեպի ծաղկավետ բարձունքը: Դանդաղ գնում ենք Ծաղկունյաց լեռների փեղերով: Դիմացի հորիզոնը ծածկված է մշուշով և դեպի յերկինքը ձգված լեռնագագաթներով:

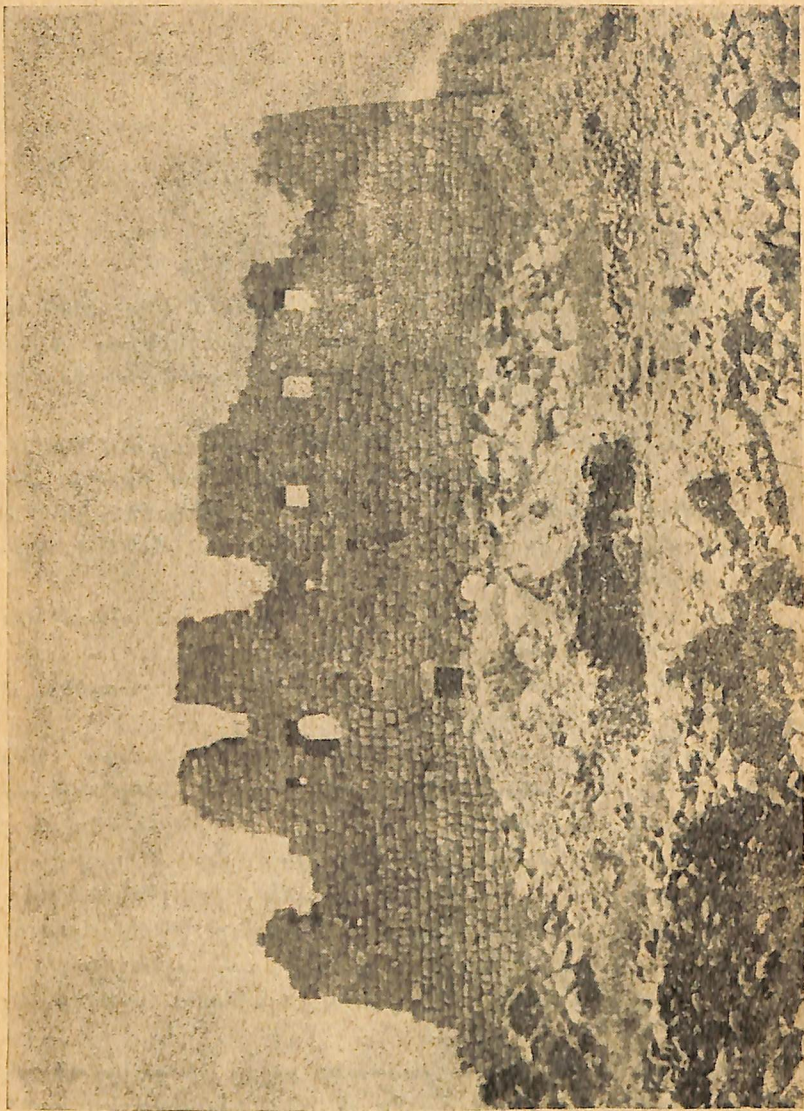
Հայկական աշխարհի այս գեղեցիկ հանգույցում միմյանց են գգվում բազմաթիվ մեծ ու փոքր գագաթներ: Նրանք իրար հետ կապվում են բազմաթիվ կարկաչահոս գետակների ու վրտակների միջոցով, վերոնք հոսում են շրջակա լեռների խիտ կտրուված լանջերով:

Ծաղկունյաց ձորը, կամ ինչպես այժմ են անվանում՝ Ծաղկաձորը, դարերի պատմութիւնն ունի:

Բնութիւնն առատորեն իր բարիքներն է պարգեւել մեր քանչեղի յերկրի այս գավառին:

Յերբ Ալեքեկի կատարից դիտում ենք Ծաղկունյաց բնութեան սքանչելիքը, հմայված նրա գոլթական գեղեցկութեամբ, այն ժամանակ հանկանալի յե դառնում, թե ինչու մեր նախնիները հեռավոր պատմական անցյալում, մոտ 21 դար՝ օրանից առաջ այս վայրը կոչել են Ծաղկունի, իսկ լեռների շուրջապարի մեջ պարփակված կանաչավետ հովիտը՝ Ծաղկունյաց ձոր: Այդ ձորն այժմ կոչվում է Ծաղկաձոր կամ Դարաչիչաղ (Դարաչիչաղ բառը պարսկերեն նույնն է նշանակում—ծաղիկների ձոր):

Ինչպես պատմական Հայաստանի բոլոր ֆեոդալական բերդերը կառուցված են յեղել բարձր լեռների անմատչելի լանջերին, ինչպես Արագածի վրա կառուցված հին Ամբերդ ամրոցը, վերը խոշոր դեր է կատարել հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ, ինչպես Դառնիի Տրդատաբերդը, Գեղարդը և նման շատ շատերը,

Արագածի հարավայն լանջին, Արխաշեն և Ամբերդ ձորերի միացման
բարձրադիր սարահարթի վրա կանգնած է միջնադարյան ֆեոդալական առ-
բոց—Ամբերդը:

Նկարում պատի ընդհանուր տեսքը հաբավային կողմից:

այնպես ել Ծաղկունիքի այս լեռների գոգում ապաստան են գտե-
ռտարերկրյա հարձակումների դեմ պատերազմող հայ ժողո-
վուրդն ու զորավարները:

Այդ զորավարներից մեկն էր Վարաժը, վորը հայոց Արտա-
շես I թագավորի ժամանակ հռչակված է յեղել, վորպես քաջ ու
ռազմիկ մարդ:

Արտաշես I թագավորը, Արարատյան դաշտը կենտրոն
դարձնելով, առաջին անգամ ստեղծում և հիմք է դնում հայ-
կական պետությունը: Նա բազմաթիվ պատերազմներ է մղում
մեր յերկրի վրա հարձակվող արտաքին թշնամիների դեմ և ըն-
դարձակում է պետության սահմանները:

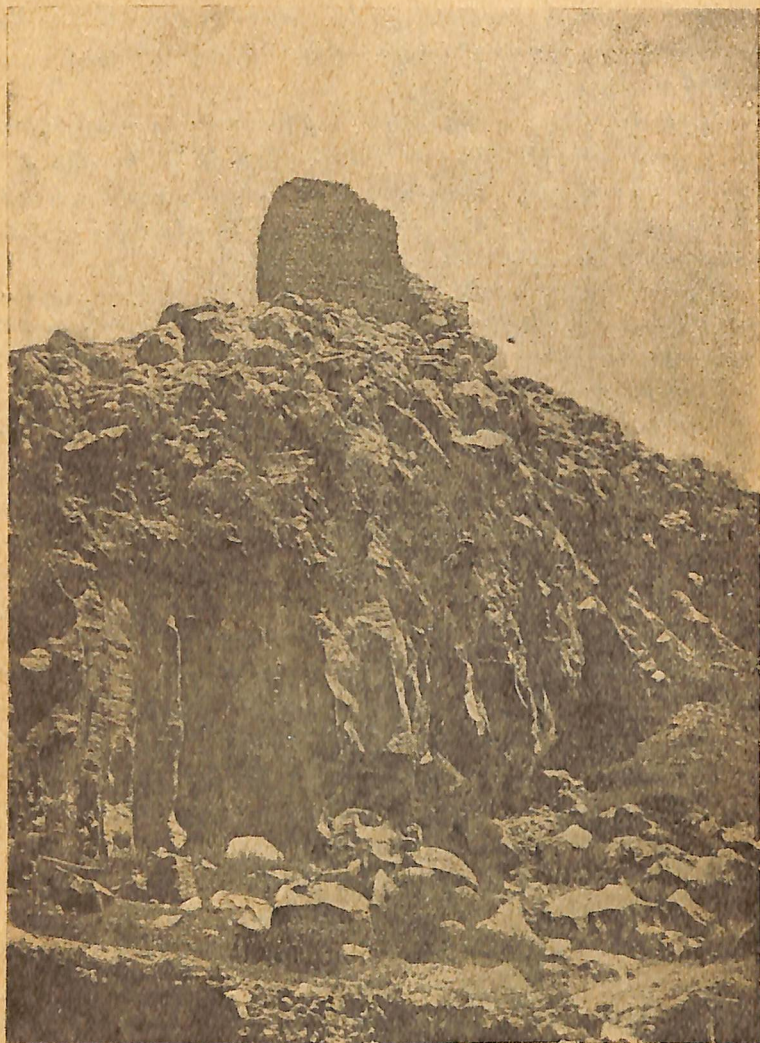
Արտաշեսն իր քաջութիւններով մեծ հմայք ու համբավ է
ձեռք բերում ժողովրդի մեջ, վորը հետագայում նրան դարձնում
է առասպելական հերոս: Այդ լինում է II դարում մեր թվա-
գրութիւնից առաջ:

Արտաշեսն իր նվաճած յերկրները բաժանում էր աչքի
ընկնող քաջ մարդկանց: Այդ քաջ մարդկանցից էր նայեա Վա-
րաժ զորավարը: Ահա թե այդ մասին ինչ է ասում հայ ժո-
ղովրդի պատմահայր Մովսես Խորենացին. «... Բայց Արտաշե-
սը յուր վորդուն Տիգրանին տալիս է սովորեցնելու Վարաժ
անունով մի պատանու, Դատի վորդուն, վոր Գեղամի վորդու
Գառնիկի սերունդիցն էր, վորովհետեւ այն պատանին վարպետ էր
նեւ ձգելու ճարտարութիւն մեջ: Նորան արքունական վորտերի
իշխան է նշանակում և գյուղեր է պարգևում նրան Հրազդան
գետի մոտ, նրա անունով նրա ազգը Վարաժնունի է կոչվում...»:

Այսպես ուրեմն Արտաշես թագավորը 189 թվականին (մեր
թվագրութիւնից առաջ) տիրում է այս շրջանը և Վարաժ զո-
րավարին է պարգևում ամբողջ գավառը նրա քաջութիւն հա-
մար: Այն ժամանակ ել գավառը կոչվեց Վարաժնունիք, վորտեղ
տեւ ու տնորեն էր հանդիսանում Վարաժնունի տոհմը: Այս
տոհմը հետագայում հայ ժողովրդի պատմութիւնն նշանավոր
դեպքերի առթիւ միշտ հիշատակվում է:

Ահա այդ պատմական Վարժնունիքն է՝ հարուստ ծառ ու
ծաղկունքով, գլզլան ու սառնորակ ջրերով, պարփակված լեռնե-
րի շուրջպարի մեջ, վորի կենտրոնը յեղել է Ծաղկուն գյուղը:

Այդ գեղատեսիլ Ծաղկուն գյուղը կենտրոնն է հանդիսացել
Ծաղկունիքի կամ ինչպե՛ս հետագայում են անվանել Ծաղկունյաց
ձորի—Ծաղկաձորի:

Պատմական Հրազդանի ժայռոտ ափին բարձրանում են Ծաղկունիքի հնագույն կենտրոնի՝ Բջնիի այժմ ավերակ բերդի պարիսպները:

ԾԱՂԿՈՒՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՔ

Ծաղկունիքը մեծ հռչակ է ստանում, ըստ պատմության և պատմական խոշոր դեպքերի ասպարեզ է դառնում X—XII դարերում: Այդ լինում է այն ժամանակաշրջանում, յերբ Ծաղկունիքը Վարաժնունյաց տոհմից հետո դառնում է Պահլավունի իշխանների կալվածքը և վորը կառավարում էր Պահլավունի Վասակի վորդի Գրիգոր Մաղխտորոսը:

Ահա թե ինչու Ծաղկունյաց դավառի համարյա բոլոր նշանավոր հուշարձանները վերաբերում են X-ից մինչև XII դարերին:

Բջնիի հայտնի ամրոցը կառուցվել է XI դարում և յեղել է Պահլավունիների վոստանը:

Պահլավունիների տոհմը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ասպարեզ է իջնում X դարում: Այդ այն ժամանակ էր, յերբ Բագրատունյաց թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մահով (1041թ) սուր ճգնաժամ էր ապրում, վորովհետև Անիի թագավորական գահի շուրջը մեծ տարաձայնություններ էյին ծագել հայ իշխանների մեջ: Յերբ Բագրատունիների թագավորությունը վերջացել էր, վերջին Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունուց հետո նոր թագավորություն հիմնելու դժվարին գործը վիճակված էր իրագործելու Պահլավունի տոհմին: Յեւ ահա Վահրամ Պահլավունին, Գրիգոր Մաղխտորոսի հորեղբայրը, իր ծերության հասակում, 1041 թվին, հայ իշխաններից մեկի՝ Վեստ-Սարգսի դավադրության դեմ յերկիրը պաշտպանեց և հայոց գահի վրա նստեցրեց որինավոր թագաժառանգ Գագիկ թագավորին: Վահրամ Պահլավունին մեծ հայրենասեր էր և ահանավոր զորավար: Նա չորս անգամ դին շարտեց Բյուզանդական զորքերն Անի քաղաքի պարիսպների տակից, վորոնք Բագրատունյաց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի «կտակի» համաձայն, վոր նա իւր արեւելք իր մահից առաջ, պահանջում էյին իրենց հանձնել Անին:

Պահպանողների վոստան Բջնիի հայտնի բերդի ընդհանուր տեսքը (XI դար):

Վերջին անգամ Վահրամը, հակառակ իր ծերության, 1047 թվին զենք առավ Անին՝ պաշտպանելու և ընկավ պատերազմի գաշտում իր վորդի Գրիգորի հետ միասին: Հոր և վորդու մարմինը թաղվեց Մարմաշենի վանքում: Վահրամը և ընդհանրապես Պահլավունիները վառ հայրենասերներ էին, վորոնք ամեն պատեհ ժամանակ զենքը ձեռներին իրենց հայրենիքը հերոսաբար պաշտպանում էին բոլոր տեսակի ոտաը հափշտակիչներից ու կեղեքիչներից: Այդ մասին և վկայում նաև հետևյալ արձանագրությունը:

«Մեր ամբողջ տոհմով և տնով հավատարիմ ենք մեր տերերին և զոհվելով Հայաստանի համար, մեր արյունով և մեր ունեցվածքով ու առատ գանձերով և բոլոր միջոցներով ձգտում էյինք մեր յերկրի խաղաղությանը» (Ղ. Ալիշան — Շիրակ, էջ 148):

Այս և մյուս բոլոր արձանագրությունները գրված են գրաբար լեզվով: Այն ժամանակ հայոց գրական լեզուն, վորն ընդհանրապես գործածվում էր հայոց թագավորական արքունիքում և իշխանական դոյակներում, հանդիսանում էր գրաբարը: Գրաբարն իշխել և մեր գրականության մեջ միջև XIX դարի կեսերը, մինչև Սաչատուր Աբովյանը:

Այդ պատճառով ել մեր հին բոլոր հիշատակարանները յեղել են գրված գրաբար լեզվով: Սակայն ժողովուրդը, հետևյալներով գրից և գրականությունից, միշտ խոսել և իր բարբառային լեզուներով:

Այսպես ուրիմ՝ Մարմաշենի յեկեղեցու պատի վրա գրված այդ գրաբար արձանագրությունը վկայում է Պահլավունիների հայրենասիրության մասին:

Ծագկունյաց գավառի հայտնի գործիչ՝ պայծառ հայրենասեր Գրիգոր Մագիստոսն իր մանկությունն անց է կացրել հենց իր այս հորեղբայր Վահրամի մոտ, վորը հայ պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ հիշատակվում է, վորպես «հզոր և անվանի մարդ. բարեպաշտությամբ շատ բարձր, վորին չէր հասնում վոչ մի ուրիշ Պահլավունի»:

Ահա այդ մեծ հայրենասեր Վահրամ Պահլավունու հոգովություն և խնամքի տակ մեծացավ Գրիգոր Մագիստրոսը, XI դարի ականավոր գիտնականը, խոշոր լեզվաբանը, փիլիսոփան և բժիշկը, վորը հայտնի գարձավ նաև վորպես հմուտ զինվորական և քաղաքական—պետական գործիչ:

Բջին և քերդի տեսարանը Հրազդանի ձորի կողմից:

Միջնադարյան ֆեոդալական Հայաստանում այն ժամանակ մեծ ծավալ էր ստանում գիրն ու գրականությունը, բոլոր վանքերին կից հիմնվում էյին դպրոցներ, տարածվում էր լուսավորությունը:

Վորպես կուլտուրական և շինարար մարզ, Գրիգոր Մազիստրոսը 1013 թվին կառուցեց Ծաղկունիքում Բջինի հայտնի «Ս. Աստվածածին» վանքը, այնուհետև կառուցեց նաև Ծաղկունիքի Կեչառույք գյուղի կամ ինչպես սովորաբար անվանում են, Կեչառի յեկեղեցին, վրի առձանագրությունը գրել տվեց 1051 թվին: Ահա այդ վանքին կից Գրիգոր Մազիստրոսը հիմնեց նաև ճեմարան, վարանդ կրթություն և դաստիարակություն էր տալիս բազմաթիվ հայ պատանիների: Այսպիսով Ծաղկունիքում սկսում է ծավալվել Գրիգոր Մազիստրոսի ճեմարանական գործունեությունը: Հետագայում նա նման ճեմարաններ է հիմնում նաև Սանահինում և «Ս. Կարապետ» վանքում, սակայն նրա մշտական բնակավայրը մնում է Ծաղկունյաց գավառը: Բայց Մազիստրոսին վիճակված չէր մշտապես զբաղվելու գրական-ճեմարանական հանգիստ ու շինարար աշխատանքով:

Վրա են հասնում ահավոր ժամանակները: Նա առաջին անգամ մասնացեց իր հորեղբայր Վահրամի հետ Գագիկ Բ-ի դահակալական կռիվներին և պայքարեց Վաստ-Սարգսի վոտն-ձգությունների դեմ: Ապա, 1042—43 թ.թ., յերբ թուրք—սելջուկների հրոսակախմբերը վոյոդեցին Հայաստանը, հասնելով մինչև Ծաղկունյաց գեղեցիկ յերկրը, Գրիգոր Մազիստրոսն էլ, վորպես մեծ հայրենասեր, վայր դրեց իր գլուխը, թողեց ճեմարանական խաղաղ կյանքը և ազատատենչ ժողովրդի հետ միասին կռվեց թուրք—սելջուկների դեմ Հրազդանի ափերին և Բջինի ամրոցի մոտ վաչնչացրեց նրանց:

1043 թվականին Մազիստրոսը վերադառնում է Արևելք, Բյուզանդական բանակի հետ միասին շարունակելու կռիվը սելջուկների դեմ: Այդ ժամանակից սկսած նա Բյուզանդիայի արևելյան նահանգների կառավարիչ և կարգավում, վորտեղ հատկապես Տարոնի «Ս. Կարապետ» վանքում շարունակում է իր ճեմարանական գործը և մեռնում է 1058 թվին իր այդ պաշտոնում:

Յեվ այսպես՝ Ծաղկունիքից հեռանում է Գրիգոր Մազիստրոսը, գալիք սերունդների համար թողնելով անցյալ դարե-

Բջնի բերդի պարիսպները, վերի տակ 1043 թվին Վասակ Պաճաղունու
վորդի Դրեգոր Մագիստրոսն իր գործով բանակ էր դրել և, պաաերազմելով
թուրք-սելջուկական հրոսակախմբերի դեմ, հաղթել էր նրանց, վռնչացրել և
քշել իր հայրենի հողից:

Նկարում՝ բերդի պարիսպներն արևելյան կողմից:

րի խոշոր ճարտարապետական հուշարձանները՝ Բջնի և Կեչա-
ռիռի պատմական վանքերը:

Մինչև վերջին տարիները Կեչառիսի դիմացի՝ հրապարա-
կի վրա կանգուն մնացել էր Դրեգոր Մագիստրոսի քարակերտ
ամբիոնը, վորտեղից մեծ փիլիսոփան արտասանում էր իր ճա-
ռերը: Այդ ամբիոնն այժմ քանդված է:

Ծաղկունիքի անցյալ գրական նշանավոր դեմքերից է նաև
խաչատուր Կեչառեցին, վորը հայտնի յե XIII դարի վերջերում:
Ինչպես Դրեգոր Մագիստրոսը, նա նույնպես հոգևորական չէր:
Պատմաբանների վկայությամբ Կեչառեցին հայտնի յեր, վորպես
իր ժամանակի հայ մտավորականներից՝ «աշխարհիկ յերեց»:

ՈՏԱՐԵՐԿՐՅԱՆ ՆՎԱՋՈՂՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Հին Արևելքի վրձնագրերը, առհասարակ, վրձնված ընդհանուր կառուցվածքի տակ չի տրոհվել Հայաստանի բարդավաճ դաշտերն ու ծաղկավետ լեռները:

X դարի վերջերին, թյուրք-մոնղոլական կիռավայրերի դելմուկ ցեղի հրոսակախմբերը առապատակեցին Ծաղկունիքի դաշտերն ու ձորերը, մահ ու սարսափ տարածելով ամենուրեք: Այդ ժամանակ, Բջինի տերը Վասակ Պահլավունին եր, քաջամարտիկ սպարապետը և Գրիգոր Մազիստրոսի հայրը, վոր խիզախությամբ նրանց դեմ յելավ: Նա, համախմբելով իր շուրջը Ծաղկունիքի ազատասեր ժողովրդին, սոսկալի ջարդ տվեց ավազակ դելմուկներին և դուրս քշեց հայրենի յերկրից:

Այս ճակատամարտից հետո յերբ Վասակ Պահլավունին հանգստանում եր Սերկևիլ լեռան կանաչավետ լանջին, քնի մեջ գավաճանորեն սպանվում և դարանակալած թշնամու կողմից:

Գրիգոր Մազիստրոսի մահից հետո մոտ մեկ դար Ծաղկունիքի ժողովուրդը տնքում եր սեղուկ-թյուրքերի ծանր լծի տակ:

Վրա և հառնում XII դարը: Իվանե և Զաքարե յեղբայրները, վորոնք հայ իշխաններ եյին և վորպես սպարապետներ, ծառայում եյին վրացական զորքի մեջ, հարձակվում են սելջուկների վրա և Հայաստանի մեծ մասը, ինչպես նաև Բջին իր շրջակայքով ազատում են բռնակալների ճնշումից:

Զաքարեն և Իվանեն ազատագրում են նաև «Նրախի» յերկիրը և Արագածի հարավային լանջին ամրացնում են Ամբերդ գոյակը, իսկ արևմտյան լանջին, վորպես իրենց հաղթանակի կոթող, կառուցում են Հառիջի վանքը (Ղփչաղ գյուղում), վորի արևելյան պատի վրա քանդակել են տալիս իրենց բարեկյսֆ նկարը:

Զաքարե և Իվանե յեղբայրների պատկերը Հառիջում—Ղփչաղ գյուղում:

Այդ՝ Իվանեյի և Զաքարեյի տոհմից և նաև աթարակ Զազան, վորը XIV դարում ազատագրում և Ծաղկունիքը—մոնղոլներից: Բջնի գյուղի յեկեղեցու պատի վրայի մի արձանագրության մեջ այսպես և գրված այդ մասին:

1358 թվին Զաֆաբ և Իվանե յեղբայրների տոհմից արաբակ Շահինշահի վորդի արաբակ Զազան պատերազմում և Մելիֆ Աշրաֆի հետ, վոր «Բջնի փառաբեր խել եր, փառաբեր հիմանց ավերել, շատ անվանի մարդիկ սրի փաշել, յեկեղեցիները տապալել», և յետ և խուլում Բջնին, ժողովրդին հարկից ու ծառայությունից ազատ և կացուցում և նորոգում յեկեղեցին:

Ահա դարձյալ XIV դարը: Բռնակալ մոնղոլական ցեղերը դաժան լինելով առաջնորդությամբ մահ ու ավեր են սփռում հայոց յերկրում: Նրանք ավերում են Բջնու դղյակը և արյունով ներկում Հուրաստանի—Հրազդանի ջրերը:

Ահա XVII դարը: Ծաղկունիքի զովաշունչ լեռների օտորոտները ծածկվում են Զելախդղինի հրոսակների օպիտակ վրաններով: Նրանք սով ու ավերածություն են տարածում առատ ու բարգավաճ յերկրում: Ինչպես պատմում և հայ մատենագիր Առաքել Դավրիժեցին, սոսկալի սովի պատճառով մի քանի կանայք մարդիկ եյին դավում, սպանում և յեփում ուտում:

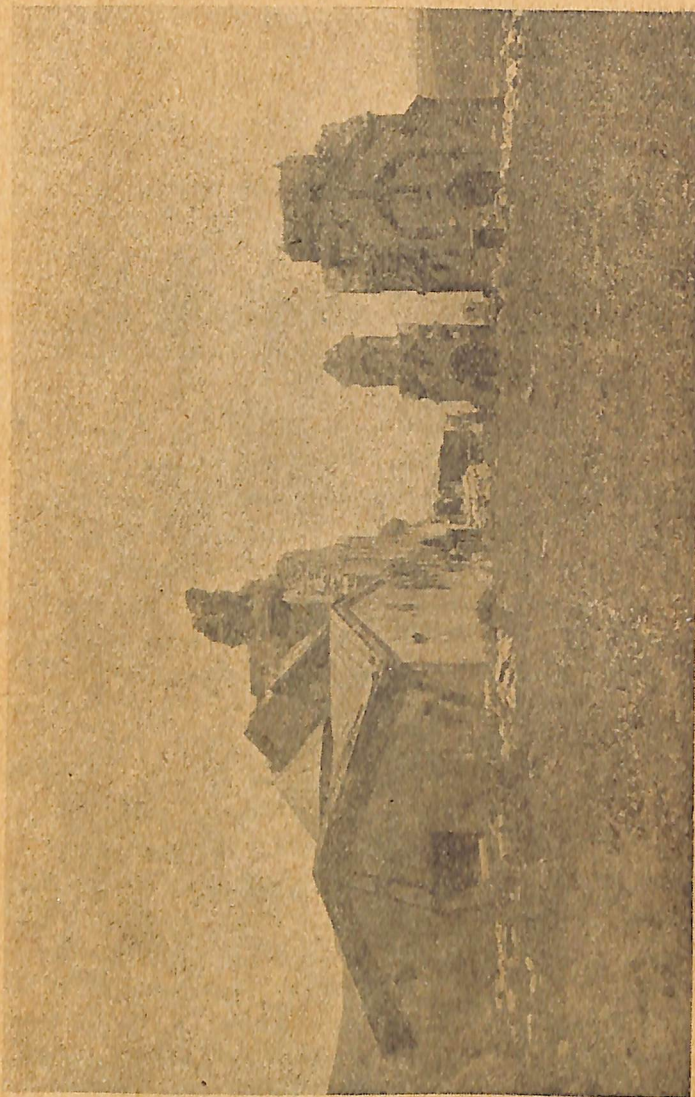
Այսպես եր Ծաղկունիքի հեռավոր պատմական անցյալը: Ոտարերկրյա մեկ արյունարբու բռնակալին փոխարինում եր մյուսը: Սակայն՝ աշխատավոր, քրտնաջան ժողովրդի հոգում միշտ անմար եր մնում պայքարի տենչանքը հանուն իր ազատության, հավատն ու հույսը՝ հանուն իր ապագայի, հանուն գալիք ազատ ու արևաշող որերի:

Ճշմարիտ և ասված, վոր «Հայաստանի ժողովուրդը հասկն առել և անթիվ մարտերում: Հեֆյաթային ֆենիֆաի նման նա վերածնվել և մոխրից, վորը թվում եր՝ սպառնում եր վոչնչացնել նրա գոյությունը հետքերն անգամ: Վարպես ավերակ ընկնում եյին հին տաճարներն ու պալատները, ամբողջ աշխարհովը մեկ ցրվում եր փառանքի ու գյուղերի բնակչությունը, հայրենի յերկրում լռում եր հայ լեզուն... Սակայն նորից ու նորից վերածնվում եր հին կուլտուրան, անասնի թուլանքով շնչում հայկական բանա-

նասեղծությունն ու յերաժշտությունը, նոր յերանգներով փայլուն կարչությունը և անդուլ աշխատում եյին իմաստուն գիտնականները, վերականգնելով կորցրածը, հավաքելով ժողովրդի պատմության ցաֆ ու ցրիվ յեղած թերթերն ու եջերը...»*)

Այսպես եր նաև Ծաղկունիքում:

*) «Գրավդա»:

Կեչառիսի յերեք յեկեղեցիների ընդհանուր տեսարանը:

ԾԱՂԿՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՅՄԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

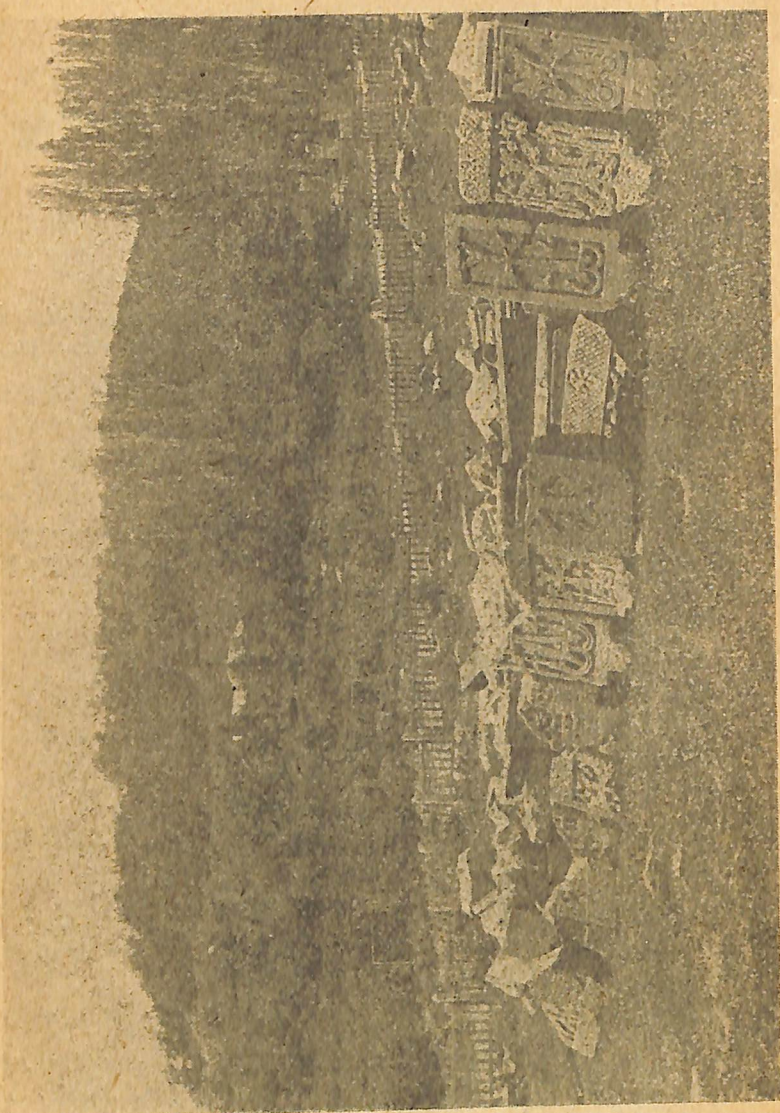
Ծաղկունիքը, վորպես մեր հնադարյան կուլտուրայի արժեքավոր վայրերից մեկը, մեր պատանի գաղառագետների ուսումնասիրութեան հետաքրքիր առարկա յի հանդիսանում:

Ծաղկունիքի անտառապատ լեռների չքնաղ լանջերին ու կանաչապատ ստորոտներին, լեռնադաշտերի վրա և կարկաչուն գետերով ու սառնորակ աղբյուրներով հարուստ հովիտների վայրերում մենք հանդիպում ենք անցյալ հին դարերի կուլտուրայի բազմաթիվ հուշարձանների, վորոնց նշանակութունն անչափ մեծ է մեր յերկրի կուլտուրայի և հայ ժողովրդի անցյալի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Պատմական Ծաղկունյաց ձորը, պատմական հուշարձանների մի սքանչելի գանձարան է:

Ալիբեկ անտառապատ լեռան հարավային ստորոտին, մի թեք հարթութեան վրա բարձրանում է Ծաղկաձորը: Յերեք կողմից ծածկված անտառապատ լեռներով, դիմացը բացվում է կանաչադարձ հովիտը, վորտեղից վոլորապտույտ հոսում է Հրազդանը—Ջանգուն: Ծաղկաձորի վերին մասում է գտնվում Կեչառիսի հռչակավոր վանքը, նրա հյուսիսային կողմում տարածվում է մի ձոր, վորքերիկ առվակով, վորի յեղրից անմիջապես սկսվում է Ալիբեկ անտառապատ լեռը:

Կեչառիսի վանքը բաղկացած է չորս յեկեղեցիներից, վորոնք տեղավորված են անտառապատ լեռների զոգավորութեան մեջ:

Յեկեղեցիներից յերեքը խմբված են մի տեղ, իսկ մեկը գտնվում է մոտ 70 մետր դեպի արևելք: Հարթութեան հյուսիսային մասում տեղավորված է ամենամեծ յեկեղեցին, վորը Գրիգոր Մազիարոսի կառուցածն է՝ 1033 թվին և կոչվում է «Սուրբ Գրիգոր», հարավային կողմում գտնվում են «Սուրբ Նշան» և «Սուրբ Կաթողիկէ» յեկեղեցիները:

Կեչառիսի վանքերի բակում գտնվող պատմական խաչքարերը:

Գեղեցիկ խաչքարեր և հասարակ տապանաքարեր շրջապատում են այս յերեք յեկեղեցիները:

Հիմնապատերից յերևում ե, վոր այս յեկեղեցիները շրջափակված են յեղեկ պարսպով:

«Սուրբ Նշան» կոչված յեկեղեցին («Ս. Գրիգորի» հարավային կողմի փոքրիկ յեկեղեցին) չի պահել իր հիմնադրի առնունը և հիմնադրության տարին, միայն դռան վրայի արձանագրությունը վկայում ե, վոր 1223 թվին «Աստվածասեր Պատրոն Վաչեն նորոգյաց վերստին զեկեղեցիս...»¹⁾:

Յերրորդ «Ս Կաթողիկե» յեկեղեցին XIII դարի առաջին քառորդում կառուցել ե Պռոշ իշխանի հայր խաղաղա վորդի Վասակը. այդ իմանում ենք արևմտյան դռան վերե գտնված արձանագրությունից:

Չորրորդ՝ «Սուրբ Հարություն» կոչված յեկեղեցին կառուցվել ե 1220 թվին, «առ ի յիշատակ համորեն ննջեցելոց ի քրիստոս...»²⁾. այս շինարարության մասին վկայող արձանագրությունը չի հիշատակում հիմնադրին, այլ միայն տալիս ե նրա ծնողների, Հասանի և Ռուզուքանի անունները:

Այս հրաշակերտ վանքը պատմական խոշոր արժեք ներկայացնող հուշարձան ե: Պատմական աղբյուրներից յերկում ե, վոր այս մենաստանում Պահլավունիների դամբարանն ե յեղեկ:

Մյուս պատմական հուշարձանը Մաքրավանքն ե, վորը գտնվում ե համանուն գյուղում, Ծաղկածորից 4 կիլոմետր հեռու: Այս վանքի մասին պատմական վոչ մի տեղեկություն չկա: Նրա կառուցումը պետք ե վերագրել XIII դարին:

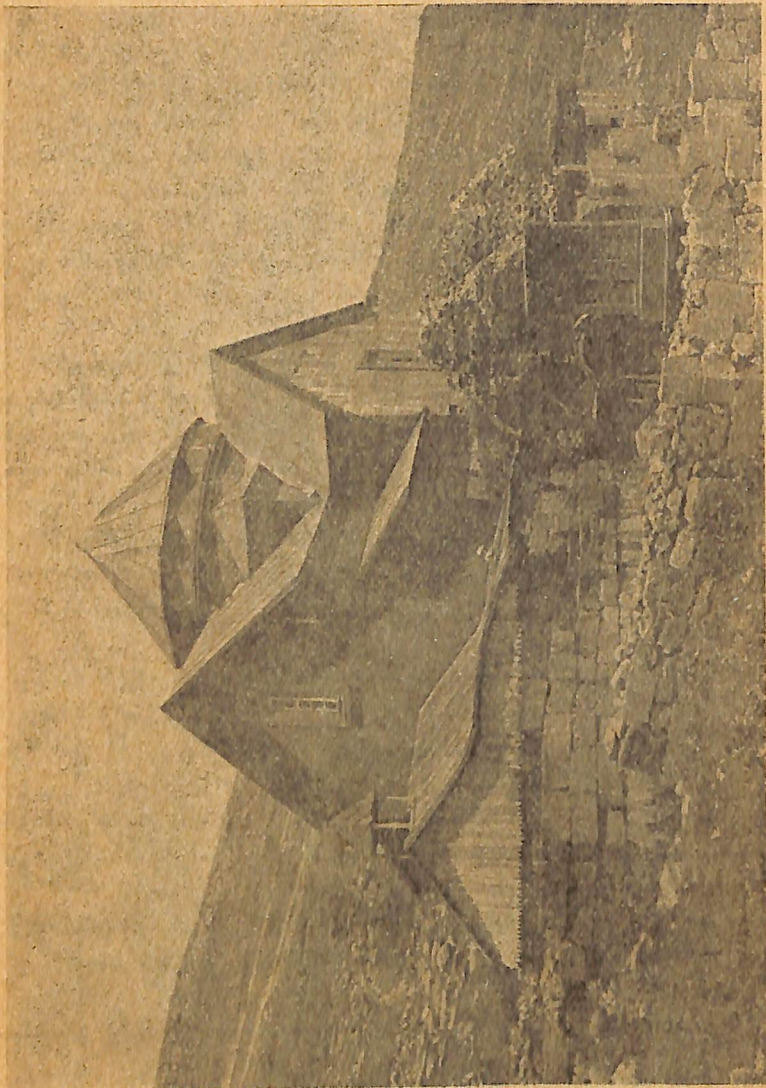
Թաքյալու գյուղի մոտ, մի կիլոմետր դեպի արևմուտք, Միսխանա գետի ափին կիսավեր պատերով բարձրանում ե Արտավազդա վանքը:

Վանքի պատերի արձանագրություններում հիշվում ե XIII դարը, սակայն վանքը կառուցված ե յեղեկ ավելի առաջ, մոտ IX դարում:

Գյումուշ, հնում Կարենիս, գյուղի ձորակի մեջ բարձրա-

¹⁾ Աշխարհաբար թարգմանությունը կլինի. «Աստվածասեր պարոն Վաչեն դարձյալ նորոգեց այս յեկեղեցին»:

²⁾ Աշխարհաբար կլինի. «Վորպես հիշատակ բոլոր մահացածներին»:

Մաքրավանք գյուղում և գտնվում ճարտարապետական տեսակետից շատ կարեւոր Մաքրավանք հուշարձանը, վորի կառուցումը վերաբերվում է XIII դարին: Նկարում՝ Մաքրավանքը հարավային կողմից:

նում և հարեւանվանքը: Վանքի գավթի պատի արձանագրութունը գրված է 1576 թվականին, իսկ վանքի կառուցման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Արդական, հնումը Արտազավան գյուղից մեկ ու կես կիլոմետր հեռու արեւմտյան կողմում, յերկու ձորակներով մեկուսացած, անտառապատ բլրի վրա գտնվում է «Նեղուցի սուրբ աստվածածին» կոչվող վանքը, շրջապատված ավերակ տների հիմնապատերով և խաչքարերով: Տաճարի դռան վրայի արձանագրութունը գրված է 1271 թվականին. պետք է յենթադրել, վոր վանքի կառուցումն էլ վերաբերում է այդ ժամանակներին:

Բնի գյուղում և գտնվում «սուրբ աստվածածին» յեկեղեցին: Սա բարձրանում է Հրազդան գետի աջ ափին, լեռնալանջին, վորի հարավ-արեւելյան կողմում գտնվում է Բնիի հին ամրոցը: Հարավ-արեւմտյան կողմում է Հրազդանի օջանչիլի հովիտը: Վանքը պարսպապատ է և 4 աշտարակներով պաշտպանված: Ինչպես վերը հիշեցինք, «ս. աստվածածին» յեկեղեցին կառուցել է Գրիգոր Սագիստրոսը, 1031 թվին:

Չամանգյուլ և Պետրոսի բլուրների ստորոտում, մի փոքրիկ հովտի մեջ տեղավորված է Վերին Ախտա գյուղը, վորտեղ մինչև որոշ մնում են յերկու յեկեղեցիների հիմնապատեր, բավականին խաչքարեր և տների հիմքեր: Յերևում է, վոր այստեղ հնում բավականին մեծ բնակութուն է յեղել: Ավանդութունն էլ ավելացնում է, վոր այս վայրը պատկանել է Պոռ իշխանին: Այստեղ է նաև Չամանգյուլ հին գյուղատեղին:

Ալիբեկ լեռան Թիք-Թափա գագաթի հարավային կողմում, մի ձորակի մեջ, Հրազդանի ձախ ափին, գետեղված է Քաղօր կամ Քաղցի գյուղը. այստեղ հայտնի յե «Աղգիբեր» գյուղատեղին, ուր զեռեռ մնում են մի քանի խաչքարեր և մի յեկեղեցու հիմնապատեր:

Հրազդանի ձախ ափի մի տափարակում փռված է Սուլակ գյուղը: Այստեղ գետի անմիջական ափին նկատելի յեն հին տների ավերակներ, իսկ հանդեպ լեռան գողավորության մեջ բարձրանում է Մայրավանքը, վորը ամենաինն է այս շրջանում և կառուցել է Յոհան փիլիսոփան 636 թվին և վորը Յեզր կաթողիկոսը կոչել է Մայրագոմ:

Պատմական հուշարձաններ կան նաև Ծաղկունիքի ամենահին գյուղում՝ Քարվանսարայում—Աթարբեկյանում, վորը

Յերանոսի արևելյան կողմում այժմ քանդված յեկեղեցու պատերի
մնացորդներից, մոտավորապես. IV—V դարերի:

փոված և Սուղայան լեռան ռադրոտում, մի գեղեցիկ հարթու-
թյան վրա*):

Այսպիսով մենք զգուշությամբ օրրում ենք հին տապա-
նաքարերի վրայի փոշին և, անցյալ պատմության յուրաքան-
չյուր քարն ուսումնասիրելով, ծանոթանում ենք մեր նախնիք-
ների պատմությանը, հին ճարտարապետության խոշոր արժեք
ներկայացնող կոթողներին Ծաղկունյաց գեղեցիկ յերկրում:

Իսկ այդ հուշարձանների թիվը չի սահմանափակվում մեր
թվածով: Նրանք ավելին են:

Ծաղկունիքի յուրաքանչյուր գյուղ, բլրակ, ժայռ, Հրազ-
դանի գեղեցիկ հովիտը, մինչև կապուտակ Սևանի ափերը, հա-
րուստ են բազմաթիվ պատմական հուշարձաններով:

*) Տես մանրամասն՝ Յե. Լալայան—Նշանավոր վանքեր, «Ազգագրական
հանդես» XXII և XXIII գիրք, էջ 101—102—125—140:

Նեչառիսի պատմական հուշարձանների ընդհանուր տեսքը և նրա հարավային կողմում ընկած խաչքարերից մեկը:

ԾԱՂԿՈՒՆԻՔԻ ԼԵՌՆԵՐԸ

Ծաղկունիքի շրջակայքի լեռները, գեղեցիկ պարեգոտի կազմելով, տարածվում են ըստ ռելիեֆային շրջաններով:

Ծաղկունյաց լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս և արևելք բարձրանում են Փամբակի, Մխիթանյայի և Մեյզանի լեռները, վորոնք, ձգվելով դեպի արևմուտք, Ապարանի բարձրավանդակով միանում են Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնում իր լայն փեշերը չորս կողմ տարածած Արագածի հետ:

Լեռների ծաղկավետ հովիտներով հոսում են բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, վորոնց կապույտ, գուլալ ջրերում խլտալով լողում են կարմրախայտ և այլ տեսակի անուշահամ ձկներ:

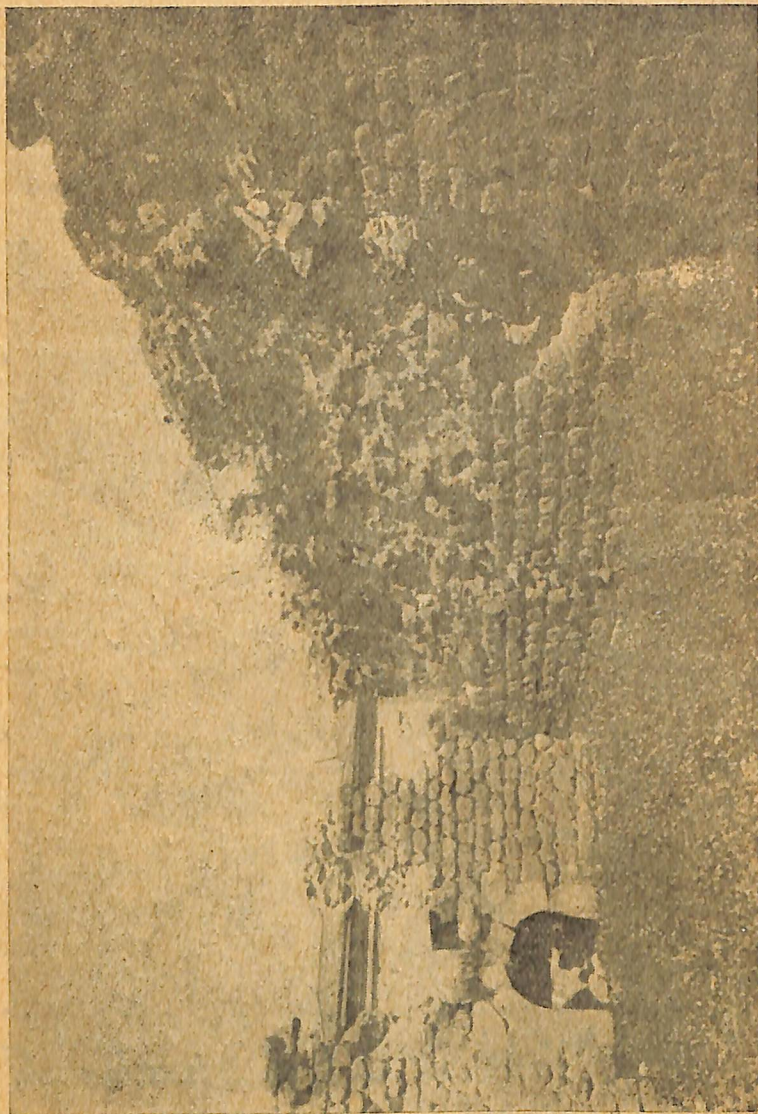
Սկիզբ առնելով կապույտակ Սեվանից, Ծաղկաձորի միջով հոսում և պատմական Հրազդան գետը (Ջանդուհ), ապա Մարմարագետը կամ Մխիթանյան: Հրազդանի աջ ափի յերկարությամբ տարածվում են բարձր լեռներ և բազմաթիվ լեռնաթմբեր:

Ծաղկունիքը հարուստ է բազմաթիվ և բազմատեսակ լեռնային տեսակներով և այլ ոգտակար հանքերով: Ծաղկաձորից դեպի հյուսիս, Մխիթանյա Դարա կոչված հովտում մի ժամանակ գործում էին պղնձահանքեր և արդյունահանվում եր պղինձ: Այժմ այդ հանքերը չեն շահագործվում:

Ծաղկունյաց լեռները հարուստ են պեմզայի կամ, ինչպես տեղացիներն են անվանում, չեչաքարի հսկայական զանգվածներով:

Արգական գյուղի և Մարմարագետի վերին սվազանի մոտ են գտնվում Հայաստանի հայտնի մարմարի հանքերը, վորի մարմարն այսօր զարդարում և կարմիր Մոսկվայի Մետրոն և մեր ժողովրդի սեղանի զարդն և կազմում:

Նաև վիմազրական քարի հսկայական պաշարներ կան

Յեշաիսի վանքերի խարեւոյան կողմում գտնվող ավերված յեկեղեցու
(V դար.) հարավային ճակատը—մուտքը:

Ծաղկունյաց լեռներում, Բջնի և Աղփարա գյուղերի մոտ:

Աղվերանի բարձրունքներում կան արծաթի, կապարի ու
ցինկի հանքահետքեր:

Աղփարայի և Արզականի մերձակայքում տարածված և
արաքարը:

Արզականի և Բջնիի շրջակայքում կա նաև կվարց և հրա-
հետ կավ: Կրաքարի զանգվածներ կան Ծաղկաձոր—Մաքրա-
վանք տարածության վրա:

Բազմազան են Ծաղկունիքի բնական հարստությունները,
վորոնք կարող են յերկրաբանական լուրջ ուսումնասիրու-
թյան:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԾԱՂԿՈՒՆԻՔԸ

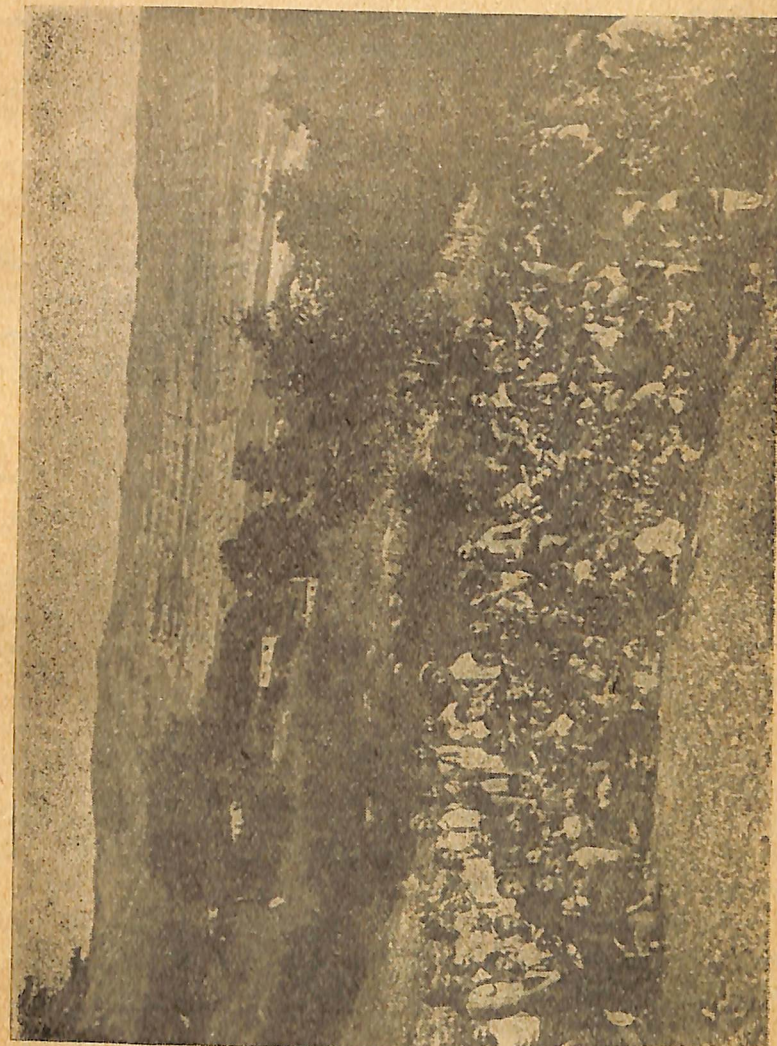
Յերկար տարիներ հայկական լեռնաշխարհի այս ծաղկավեամասը գտնվում էր Պարսկական տիրապետության տակ:

1827 թվի Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Ծաղկունիքն անցնում է Ռուս ջարակաւ տիրապետության տակ:

Յերեւանում նստած ցարական չինովնիկները, տեսնելով Ծաղկաձորի հրաշալի բնության սքանչելի հատկութունները, այն զարձնում են իրենց ամառանոց: 1835 թվից սկսում են այստեղ կառուցել ամպռանոցային շենքեր բարձրատիճան չինովնիկների ու ցարական սատրապների համար, վորոնք Յերեւանի տոթակեզ ամիսներն անց են կացնում այստեղ: Հետեղականորեն վարելով դադութացման քաղաքականութուն նորանվաճ յերկրում, ռուսական ցարիդմն, ինչպես բալոր մլուսմարդերում, այնպես էլ այստեղ, Ռուսաստանի խորքերից դադթեցնում է ռուս դյուզագլներին: Այսպիսով նախկին Կեչառիս գյուղի ավերակ գերեզմանոցի տեղում հիմնվում է Կոնստանտինովկա ռուսական գյուղը, վորն այժմ ընդհանուր անունով նույնպես կոչվում է Ծաղկաձոր:

Անցյալի մռայլ ու խավար Կոնստանտինովկան այժմ ապրում է ուրախ, յերջանիկ նոր կյանքով: Ամեն տարի, յերբ բացվում են գարնանային պայծառ որերը և Ծաղկունյաց լեռներն աղաւովում են ձմռան կապանքներից, յերբ թավշյա կանաչով են ծածկվում նրա լանջերը և գույնզգույն ծաղիկների հոտ ու բուրմունքով և լցվում շրջակայքը, պիոներական յերջանիկ սերնդի լիաթոք յերգով ու կանչով է թնդում հինավուրց Ծաղկունիքը:

Ստալինյան յերջանիկ դարի պիոներական ամառային:

...Յերբ թավշյա կանաչով են ծածկվում Ալիբեկի լանջերը, պիոներական յերջանիկ սերնդի յերգով ու կանչով է թնդում հինավուրց Ծաղկունիքը:

ճամբարների վրաններով և զարդարվում Ծաղկունյաց ձորը:

Չկա այլևս հին Կոնստանտինովկան, ուր ամառ անոց եյին գալիս պսպղուն ուսադիրներով իշխանավորներ և հղիացած հարուստներ, վորտեղ ամառները՝ «նահանգապետի տան առջև, որամեջ նվագում եր զինվորական նվագախումբը» և «Դարաչի-չազի աղբյուրներից հայտնի կաթնաղբյուրն ու թթուս դրյուրն ան-ընդհատ հյուրընկալում եյին ամառանոց յեկած զվարճասեր խմբերին»:

Այժմ մեր մեծ յերկրի աշխատավորներն ամեն ամառ բաղ-մաթիվ խմբերով շտապում են դեպի Ծաղկաձոր իրենց հան-գիստն աշտեղ անցկացնելու:

Այստեղ, զովաշունչ ողում և կանաչավետ լանջերում են իրենց հանգիստն անցկացնում ամառները նաև «Մարդկային հոգու ճարտարապետները»,—Հայաստանի խորհրդային գրողնե-րը, նրանց համար հատուկ կառուցված, լայն հարմա բուքյուն-ներ ունեցող հանգստյան տներում:

Ամեն մի խորհրդային քաղաքացի, յերբ լինում ե մեր յերկրի այս գեղեցիկ անկյունում, նրա միտքը մի պահ հետ և թաշում գեպի անցյալ տարիները և կարիք ե զգում հարց ու փորձ անել Ծաղկունիքի մոտիկ և հեռու անցյալի մասին:

Յեվ այն ժամանակ, թեկուզ համառոտակի, դուք տեղեկա-նում եք Ծաղկունիքի այն մռայլ խավարով պատած անցյալի մասին, վոր տասնյակ տարիներ ճակատագրի նման անբաժա-նելի ե յեղել հայ գյուղից:

1920 թիվ...

Ահա ճառագայթեց խորհրդային բորբ Ծաղկունի քի բու-րավետ լեռներում:

Կյանքի կենարար զարկերակն սկսեց ավելի ու ժգին խփել: Ստեղծագործական նոր թափ ու յեռանդ ստացավ Ծաղ-կունիքի աշխատասեր ժողովուրդը:

Գյուղի կենտրոնում բարձրացող կեղեքման և շահագործման խորհրդանիշը, յեկեղեցին, դարձավ պատմական հուշարձան, իր տեղը զիջելով կոլխոզային ակումբին:

Չքացավ անհետ կալվածատերերի և չարչիների շահագոր-ծումն ու ճնշումը:

Չկա այլևս հին գյուղը: Նա անդարձ անցել ե պատմու-թյան գիրկը: Այժմ նոր գյուղը բռնել ե սոցիալիզմի հաստա-տուն ուղին:

Ամենուրեք ծաղկում, ամրապնդվում են կոլեկտիվ տնտե-սությունները: Կոլտնտեսային գյուղն օտեղծել ե ունեվոր ու յերջանիկ կյանք: Գյուղում առաջ ե յեկել նոր ինտելիգեն-ցիա:

Տարեց-տարի բազմապատկվում ե սոցիալիստական գյու-ղատնտեսության առաջավորների թիվը: Մարմարագետի գեղատե-սիլ գետահովտի ամենավերին մասում ե գտնվում Կարմիր Հով-տի կոլեկտիվ տնտեսությունը, վորն ունի լավ կազմակերպված անասնապահական տնտեսություն և պանրագործարան:

Սրանից մի քիչ մոտ, Մարմարագետի լեռնահովտում ու-շադրության ե արժանի Թայչաբուխ գյուղը, վորտեղ գտնվում ե մեղվաբուծական խորհրդային տնտեսությունը: Թայչաբու-խում ե գտնվում նաև խոշոր պանրագործարան:

Այս շրջանում իր քաղցրահամ աղբյուրներով ու ընտիր-ցորենների մշակությամբ հայտնի ե Ալափարս գյուղը: Ուշա-դրության ե արժանի նաև Ռեդամալը, Հրապդանի և Մարմարա-գետի խառնարանի մոտ, ձախ ափին: Սա անասնապահությամբ զարգացած գյուղերից ե:

Այնուհետև պետք ե իշել Աթարբեկյանը (Քարվանսարան) և ուրիշ մի շարք գյուղեր:

Այսպես, փակվում են մեր առաջ անցյալ պատմության մռայլ-եջերը, և այժմ տեսնում ենք մեր շուրջը փուլած նոր կառուցվող, համայնական, ծաղկափթիթ ու փառավոր կյանքով ապրող նոր ավաններն ու գյուղերը: Մեր դիմաց փայլում ե այսոր Ծաղկունյաց ձորի պայծառ, սոցիալիստական ներկան, իսկ հեռվում դժա-գրվում ե լուսավոր, յերջանիկ ապագան—կոմունիստական հա-սարակության Ծաղկունիքը:

Ծաղկունիքի մարդը հիմա՝ ինչպես մեր համայն յերկրի բոլոր մարդիկ, խորհրդային հպարտ քաղաքացին, կանգ-նած բնության բազմերանդ հարստություններով զարդարված բարձրություններից մեկի վրա և դիտելով մոտ ու հեռու լեռ-

նաշխարհներն ու լայնածավալ դաշտերում փռված մեր գյուղե-
քը,—չի կարող զսպել յերջանկության զգացմունքներով և հայ-
բնասիրութեամբ լցված իր սիրտը և ուզում է կանչել, կանչել
նորից ու նորից.

«Կյանքը լավ է դարձել, բնկերներ.
Կյանքը ուրախ է դարձել, բնկերներ»:

Պատ. խմբագիր՝ պրոֆ. Ս. Սամուելյան
Տեխ. խմբագիր և սրբագրիչ՝ Վ. Պողոսյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
1. Վարամունիք—Ծաղկունյաց ձոր	5
2. Ծաղկունիքը և Պահլավունիք	9
3. Ոտաբերկրյա նվաճողների արշավանքները	16
4. Ծաղկունիքի պատմական հուշարձանները	21
5. Ծաղկունիքի լեռները	29
6. Սոցիալիստական Ծաղկունիքը	32

Պատվեր № 882
Տիրաժ 1500
Դրամվաճառի վրա գործ՝ Բ—1015

Պետհրատի I տպարան, Յերևան, Լենինի 65

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0429333

18929